

УКРАЇНІКА ТА ЄВРОПЕЇСТИКА

УДК-903.06 (477)+f947.7"652"J

Довженко Н.Д.

НАЙДАВНІШІ "КАМ'ЯНІ БАБИ" УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ВИВЧЕННЯ

У статті основну увагу звернено на висвітлення особливостей комплексного дослідження поховань з кам'яними статуарними пам'ятками степових племен доби енеоліту. Автор ставить за мету розкрити роль статуарних пам'яток як важливого етнокультурного чинника в поховальному обряді індоєвропейського середовища прадавньої степової України

Стели Месопатаміїта Єгипту, Франції та Італії, алін'емани та менгіри Іспанії або Сардинії - ці та багато інших статуарних пам'яток давно стали багатоасоціативними символами для сучасних європейських знавців старовини. На жаль, існування на українській землі мегалітичних споруд з кам'яною скульптурою, близьких за часом та сакральним призначенням до всесвітньо-відомих пам'яток, залишається надбанням вузького кола науковців [1]. Певною мірою це пояснюється незначною кількістю опублікованих археологічних матеріалів, а також директивою радянських часів не висвітлювати давність та самобутність розвитку української культури, особливо її загальноєвропейські тенденції розвитку. Втім, дослідження мегалітичних та скульптурних пам'яток України відбувалося, хоч і досить повільно.

Уперше питання про необхідність дослідження мегалітичних пам'яток на території України порушено ще понад сто років тому, коли у 1889 р. Г.Л.Скадовський знаходить у херсонських курганах перші менгіровидні стели, визначаючи їх як антропоморфні [2].

Питання про зв'язок мегалітичних статуарних пам'яток степової України з західноєвропейськими вперше було висвітлено П.П.Курінним на матеріалах антропоморфних стел [3].

Подальші дослідження скульптурних мегалітів тісно пов'язані з інтенсивними археологічними обстеженнями на новобудовах у другій половині 60-х - на початку 90-х років, що кількісно і якісно змінило джерельну базу. Мегалітичні пам'ятки, особливо такі їх різновиди як каїрни, кромлехи та кам'яні скрині, в комплексах яких знайдена більшість статуарних пам'яток, здобули за цей період новий для себе статус масових джерел. На жаль, стрімке зростання джерельної бази не супроводжувалось збільшенням публікацій про українські скульптурні мегаліти, "левова" частина яких і досі не введена у науковий обіг. Узагальнююча праця О.О.Формозова, де пам'яткам України було присвячено невеликий розділ, базувалась на обмежених серіях кам'яних скринь, кромлехів та стел, відомих автору на кінець 60-х років, і була видана понад тридцять років тому [4]. Проблема культурної приналежності, хронології, типології окремих груп кам'яної скульптури присвячено ряд статей та брошур Д.Я.Телегіна [5].

Вивчення мегалітів як масових пам'яток з початку 70-х років проводилось у межах окремих їх різновидів, а також культурних комплексів, в яких вони були знайдені. У цей період дослідники надають перевагу регіональним дослідженням статуарних пам'яток. Виразно окреслився пріоритет

регіонального принципу в серіях публікацій другої половини 70-х років. Значні польові дослідження по виявленню мегалітів Криму проведені А.О.Щепинським, але лише незначна частина цих оригінальних джерел знайшла висвітлення у публікаціях [6]. Усатівським мегалітичним комплексам з статуарними пам'ятками присвячено дослідження О.Ф.Лагодовської, Е.Ф.Паткової, В.Г.Збеневича, В.І.Петренка, Л.В.Суботіна[7].

Незважаючи на значну кількість знахідок кам'яних статуарних пам'яток у південно-західній та північній степовій Надчорноморщині доби енеоліту - ранньої бронзи, нових публікацій в цей час з'являється мало, серед них домінують публікації за регіональним та мікрорегіональним принципом [8].

Слід зазначити, що основні проблеми дослідження статуарних пам'яток України сьогодні вже не обмежуються питаннями їх хронологічного визначення, систематизації або функціонального призначення, хоч цей аспект викликає значні дослідницькі утруднення. Вивчення статуарних українських пам'яток дає можливість висвітлити становлення та найдавніші фази розвитку багатьох форм людської діяльності: остаточне виділення і спеціалізацію ремесел, пов'язаних з обробкою каменю, розвиток поховальної та культової протоархітектури; формування найдавнішої елітарної поховальної обрядовості; становлення та розвиток складних релігійних систем; розквіт різних видів первісного мистецтва та образотворчої діяльності. В останніх працях українських, німецьких та італійських дослідників сформульована теза про можливість дослідження на матеріалах статуарних пам'яток міжплеменних та "ідеологічних" конфліктів в степовій Надчорноморщині [9].

Метою даної публікації є огляд та систематизація джерельної бази для вивчення основних різновидів мегалітичних скульптурних пам'яток українського Степу доби енеоліту, а також аналіз деяких основних проблем, пов'язаних з їх перспективним дослідженням, зокрема як джерельної бази для етнокультурних реконструкцій.

Найдавніші статуарні пам'ятки України виявлені у комплексах, пов'язаних з блоками культур доби енеоліту (новоданилівська, середньостогівська, постмаріупільська, нижньомихайлівська). Середньостогівські статуарні пам'ятки, знайдені у ґрунтових могильниках над ґрунтовими ямами або кам'яними домовинами, супроводжувались кам'яними закладками та невеликими каїрнами з дрібного каміння [10]. Енеолітична поховальна скульптура являє собою каміння з рисами штучної обробки. Складні кромлехи зафіксовано навколо поховань нижньомихайлівської культури, де вони супроводжували заклади та каїрни з антропоморфними стелами (Старогорожено, курган І) [11].

Традиція спорудження статуарних пам'яток продовжувала існувати у ямних та кемі-обинських, буджацьких племен. У цей час дещо змінюється їх призначення, а також розміри. Виразним стає зв'язок між насипом кургану та функціональним призначенням статуарної пам'ятки (Привільне, к.1; Відрадне, К.6; Іванівка, к.27). Традиція спорудження кромлехів з статуарними пам'ятками зберігається на території України і в скіфський час, набуваючи при цьому нових форм та функцій.

На жаль, спеціальних порівняльних досліджень, присвячених українським найдавнішим "кам'яним бабам" з різних степових регіонів України, аналізу їх форм, хронологічній та локальній диференціації, досі не проводилось. Певною мірою це пояснюється поширеним уявленням про примітивність та одноманітність цього виду мегалітичних пам'яток. Втім, як свідчить уже побіжне порівняння усатівських статуарних пам'яток з аналогічними витворами з поховальних комплексів ямної культури, вони не тільки мають значні відмінності у доборі та обробці каміння, характері та ретельності обробки та встановлення плит, але навіть у загальних розмірах. Так, усатівську скульптурну групу відзначають менші розміри та грубіша обробка вапнякової поверхні статуарної пам'ятки. Аналіз статуарних пам'яток за конструктивними особливостями кромлехів та каїрців, які їх

супроводжують, може бути перспективним для пошуку додаткових культуродиференціюючих, в першу чергу соціальнодиференціюючих, рис поховального обряду з мегалітичними традиціями.

Дані, які можуть бути одержані у результаті дослідження протоархітектури кромлехів або каїрнів та місця в них статуарних пам'яток, перебувають у прямій залежності від того, яку методику буде застосовано у проведенні їх польових досліджень та графічній фіксації. Сучасні методики польових досліджень курганних пам'яток з використанням важкої гусеничної техніки призводять до значних інформаційних втрат. Статуарні пам'ятки стануть повноцінним історико-археологічним джерелом лише після розробок та дотримання відповідних методик їх дослідження.

Важливим, з нашої точки зору, є не стільки повернення до європейської термінології для визначення мегалітичних пам'яток України, що має на сучасному етапі принципове концептуальне значення, як дедалі ширше вивчення більшості спільних процесів, пов'язаних із виникненням, розвитком та поширенням мегалітичної традиції в Україні.

Проблема виникнення та розвитку статуарних пам'яток типу стел, менгірів, ідолів в Україні набуває особливого значення у зв'язку з датами аналогічних європейських мегалітичних статуарних пам'яток, які датуються ІУ тис. до н.е., але не виходять за межі 2000 р. до н.е. Вивчення української мегалітичної традиції спорудження мегалітичних пам'яток (святилищ-хенджів, поховальних кромлехів, каїрнів, скринь, цист) може принципово змінити існуючі уявлення про час виникнення, епіцентри та шляхи розповсюдження цього типу мегалітів Євразії.

Основною властивістю мегалітичних пам'яток українського степового Півдня є наявність у їхніх комплексах кам'яної скульптури. Одним з важливих методологічних принципів дослідження кам'яних статуй є їх комплексне вивчення. Виявлені у закритих поховальних комплексах кам'яні стели є масовим явищем у підкурганних могильниках Північно-Західної та Північної

Надчорноморщини. У надчорноморському регіоні на початок 90-х років відомо понад 380 таких комплексів. Вилучення цих артефактів як складового атрибуту поховального обряду степових культур неможливе без ґрунтовної аргументації. На жаль, вона ніколи послідовно не проводилась дослідниками, які обстоюють концепцію вторинного використання кам'яних статуй з частковою або повною втратою їх сакрального призначення (О.О.Формозов, Д.Я.Телегін, О.Хойслер, Е.В.Яровий) на відміну від їхніх опонентів (І.Т.Черняков, Н.Д.Довженко, Л.Г.Самойленко) [12]. Порушення принципу комплексного вивчення кам'яної мегалітичної скульптури веде дослідників у глухий кут, бо відсутні комплекси їх первинного використання у святилищах. Досліджене у Молдові у с.Красне (Григоріопільська курганна група) нижньомихайлівське святилище та спроба інтерпретувати знайдене дрібне каміння та плитки (розміром 15-35 см) як первинне використання кам'яної скульптури не витримує критики [13]. Знайдені лапідарні пам'ятки не відповідають морфологічним обрисам новоданилівської, нижньомихайлівської, ямної та кемі-обинської скульптури, відомої з поховальних комплексів. Щодо питання про сакральне використання цього каміння у святилищах доби енеоліту, то це є окремою темою дослідження місця та ролі так званих скульптурних форм природного походження у курганних могильниках українського Степу.

Лише аналіз кам'яної скульптури як складової частини поховального обряду дозволяє розкрити функціональне призначення певних класів і груп цих рухомих мегалітів. У пам'ятках типу святилища-хенджа трапляються менгіри та менгірні форми, але і досі невідомі антропоморфні стели (Долгінцево, Малий Кременчук, Тимофієвка). Важливо зазначити, що у Тимофієвському святилищі менгірні форми мали виразні риси статуй природного походження.

Значною мірою виникнення та поширення концепції вторинного використання

статуарних пам'яток пояснюється нерозробленістю та неузгодженістю загального уявлення про те, що слід вважати давньою кам'яною статуєю, стелою, менгіром тощо. Як свідчать численні архівні матеріали звітів про дослідження курганних пам'яток, а також наукові публікації, до категорії стел належать усі плити, блоки, каміння і навіть камінці, що мають прямокутні, овальні, трапецієподібні обриси; невеликий або великий виступ на одному з торців, переважно на поперечному, незважаючи на відсутність рис штучної обробки. Як правило, не береться до уваги і розміщення статуарної пам'ятки в нерухомому мегалітичному комплексі (кам'яний заклад, скриня, кромлех, насип кургану). Внаслідок нечіткої класифікації та некоректного застосування класифікаційних визначень стає розмитим саме поняття кам'яної статуї, стели, менгіра тощо, до класу яких починають відносити буквально всі плити, залежно від фантазії дослідника. Так, у працях Є.Ю.Новицького до класифікації кам'яної скульптури Північно-Західного Причорномор'я потрапляють плити взагалі без рис штучної обробки торців (Семенівка, К.14, п.11; Маяки, к. 1, п. 1; Григоріополь, к.1) [14].

Саме тому важливим моментом вивчення найдавніших "кам'яних баб" на етапах розробок загальних систематизацій і класифікацій стає упорядкування та конкретизація термінологічного апарату. Серед західноєвропейських дослідників найбільш поширеними для визначення давніх кам'яних статуй є чотири терміни: менгір, стела, антропоморфна стела, ідол [15]. Паралельно з цими термінами у англійській спеціальній літературі використовуються терміни: статуя-менгір (*statue-menhir*) або антропоморфна стела (*anthropomorphic stelae*) [16], у франкомовній - антропоморфні мегаліти (*anthropomorphe megalithiques*) [17], у німецькій - антропоморфні стели або менгіри-стели (*stela anthropomorphe, menhirstela*) [18], у італійській - статуя-стела (*statua-stele*) [19], у іспанській - антропо-морфна стела (*stela antropomorfo*) або стела-менгір, у болгарській - антропоморфна плита [20].

Слід зазначити, що термін "стела", так само як "ідол" або "менгір", є умовними як у європейській, так і до останнього часу в українській та російській наукових термінологіях. Цими термінами, як правило, називається не один, а декілька досить відмінних морфологічно і функціонально типів кам'яних статуарних пам'яток [21].

Одним з актуальних питань вивчення українських лапідарних пам'яток є диференціювання джерел дослідження, конкретизування відповідної термінології. На сучасному етапі слід вважати доцільним виділення восьми морфологічно-іконографічних класів найдавнішої мегалітичної скульптури українського регіону: 1) менгіри; 2) фаллоїдне каміння; 3) стели; 4) антропоморфні стели; 5) орнітоморфні стели; 6) зооморфні стели (букранії); 7) іхтеоморфні форми; 8) ідоли. За нашими спостереженнями, зооморфні стели найбільш поширені в буго-дністровському регіоні, фаллоїдне каміння в інгуло-дніпровському, а ідоли окреслюють периферію ямної культурно-історичної спільності.

Окремою групою є скульптурні форми природного походження без обробки, а також лапідарні мегалітичні рухомі пам'ятки, так звані жертovníки, плити з чашоподібними заглибленнями та штучно видовбаними рівчачками. Визначальними рисами статуарних пам'яток, цей термін ми пропонуємо як спеціальний, є монолітність основної форми, суцільна або часткова обробка трьох торців пам'ятки, а також функціональний зв'язок з поховальним культом або підкурганним комплексом. Обґрунтування та визначення п'яти з восьми морфологічних класів статуарних пам'яток (менгіри, ідоли, стели, антропоморфні стели, фаллоїдне каміння) неодноразово висвітлювалося у спеціальній літературі [22].

Слід зазначити, що антропоморфним стелам приділялось найбільше уваги, бо саме цей клас був першим диференційований як монументальна скульптурна пам'ятка. Нами вже порушувалося питання про умовність цього терміну та міру його відповідності основним рисам людської постаті (відсутність розчленування у нижній частині,

непропорційне співвідношення між розміром голови та тіла, відсутність шиї тощо) [23]. На нашу думку, найдавніша кам'яна скульптура, перш за все антропоморфні стели та ідоли, відбивають складний архаїчний пласт давнього світогляду, тісно пов'язаного з тотемічними уявленнями та культом першопредка-тотема. Спроби обмежити кам'яну скульптуру доби енеоліту - ранньої бронзи образом людини призводять до штучної модернізації реконструйованої системи уявлень. Навіть у більш розвинутих і складних за своєю соціальною структурою суспільствах давнього світу, таких як шумерське, давньоєгипетське, давньокитайське, синкретичні зоантропоморфні, орнітоморфні та іхтеоморфні образи були домінуючими. Особливо це стосується божеств, пов'язаних з поховальними культурами [24].

Питання про зооморфні образи у кам'яній скульптурі Причорномор'я вперше було поставлено Е.Ю.Новицьким у зв'язку з інтерпретацією частини кам'яних статуй Північно-Західного Причорномор'я [25]. Досі зооморфні стели недостатньо вивчені серед кам'яних статуй українського регіону і обмежуються формами, що нагадують бичачу морду (Григоріополь, к.1, п.9; Струмок, К.6, п.3). Якщо виділені в окремий клас, за класифікацією Е.Ю.Новицького, плити-букранії справді мають сліди обробки на торцях та на поверхні, вони, безперечно, мають бути виділені у спеціальний клас зооморфних стел. Однак виділення цієї групи статуй поки що не супроводжується відповідним описом технологічних особливостей обробки поверхні, а також фотоматеріалами. Відсутня і обґрунтована систематизація зооморфних стел, які у класифікації Е.Ю.Новицького подаються і аналізуються разом з антропоморфними стелами та жертівниками [26].

До окремої групи пам'яток слід віднести орнітоморфні стели. Вони відрізняються від антропоморфних наявністю кількох виступів на верхньому поперечному торці (Касперівка, к.1, п.12; Лімани, к.1, п.14; Новокотовськ, к.1, п.7; Білолісся, к.7, п.3).

Зображення очей, носа, відсутність іконографічного знаку, що позначає рот (Касперівка, Лімани), неантропоморфні їх пропорції підкреслюють, на нашу думку, пташиний образ.

Цікава іхтеоморфна форма кам'яних статуй була виділена Б.Д.Михайловим у закладі ямного поховання у селі Соснівка на Херсонщині [27]. Поки що вона залишається єдиною знахідкою скульптури такого класу в Україні, але, ймовірно, покладе початок подальшому виявленню подібних форм у причорноморських степах. Як відомо, іхтеоморфні форми є найдавнішими скульптурними формами монументальних монолітів Європи (Лепенський Вир), Кавказу (вішапи), Південного Сибіру (тазмінська скульптура). Існування іхтеоморфних форм в українській лапідарній скульптурі доби енеоліту - бронзи засвідчило б неолітичне коріння цього історичного феномена. Знахідка іхтеоморфної форми стели у Приазов'ї, у разі підтвердження штучної обробки торців та поверхні пам'ятки з села Соснівка, дозволить поставити питання про включення надчорноморського регіону у зону складання найдавнішого монументального мистецтва Євразії. Це було б ще одним аргументом проти концепції О.О.Формозова щодо зон з нерозвинутим первісним мистецтвом, до якої він відносив територію прадавньої України.

Слід зазначити, що виділення поряд з антропоморфними та фаллоїдними орнітоморфних, зооморфних та іхтеоморфних форм лише до певної міри висвітлює первинне семантичне значення найдавніших лапідарних пам'яток. Масова поховальна кам'яна скульптура, як свідчать численні історичні та етнографічні аналогії, ніколи не була повністю монолітною, виготовленою лише з одного матеріалу. Народна кам'яна та дерев'яна скульптурна форма відрізнялась від скульптурних форм елітарних та офіційних замовників перш за все своєю багатоконпонентністю. Широко використовувались глина, шкіра, хутро, пташине пір'я, кістки тварин, дерево, різноманітні рослинні оздоблення (трава, гілки дерев, квіти), тканина. Алаліз кам'яних закладів, до складу

яких входили кам'яні статуї, виявив численні свідчення про фарбування кам'яних стел безпосередньо у кам'яному закладі, вкриття їх верхніх частин циновками рослинного походження, окремими дерев'яними дошками, великими кістками тварин (Старогорожено, к.1; Ковалівка-V, к.1; Відрадне, к.7; Степове, К.1).

Особливої уваги заслуговують знахідки антропоморфних стел і стел з отворами та заглибинами на торцях. У цих вузьких отворах зберігались залишки дерев'яних жердин. Тонкі дерев'яні жердини зберігаються також на поверхні статуй, густо вкритих невеликими плямами червоної охри. Можливо, що ці отвори були місцями для встановлення додаткових дерев'яних прикрас та конструктивних елементів (Вісунськ, Відрадне).

На нашу думку, залишки охрового розпису і фарбування на статуях, залишки органічного походження, зокрема дерева, не могли б зберегтися у тому разі, якби існував значний хронологічний розрив між первинним (у святилищах) та вторинним (у поховальних комплексах) використаннями кам'яних статуй. Звісно, компоненти органічного походження не можуть зберігатися, коли статуї втрачають своє сакральне значення й використовуються лише як будівельний матеріал.

Виявлення складної багатоконпонентної конструкції у частини кам'яних статуй із застосуванням матеріалів органічного походження значно ускладнює проблеми вивчення їх стилістичних особливостей та семантичного значення, а також методи їх реконструкції.

На окрему увагу заслуговують скульптурні форми природного походження. Ця група пам'яток давно виділена для ранніх етапів образотворчої діяльності, особливо серед малої лапідарної пластики [28]. До цієї групи найчастіше відносять монументальні та малі скульптурні форми, утворені під дією природних факторів. Часто-густо такі витвори природи ставали об'єктами культу давніх племен. Найбільш поширеними були фаллоїдні, антропоморфні, зооморфні форми. Для території України такий тип скульптурних пам'яток ще не виділявся, хоча він широко відомий у Центральній та Південній Європі.

Однак дослідники курганів степових регіонів неодноразово відзначали серед численних пам'яток від епохи енеоліту до скіфського часу лапідарні форми без ознак обробки, які за характером свого використання та загальними морфологічними рисами нагадували антропоморфні та зооморфні стели або менгіри. Так, на нашу думку, до скульптурної форми природного походження належить опублікована С.І.Ляшко невелика плита-букраній з села Жовтневе на Запоріжжі [29]. Стан її торців не залишає сумніву щодо відсутності штучної обробки. Скульптурні форми природного походження мають бути виділені в окрему групу лапідарних мегалітичних пам'яток. Їх вивчення є цікавою новою проблемою дослідження культу каміння в енеолітичній Україні, потребує відповідних методичних розробок для збору та аналізу матеріалів.

До окремої групи лапідарних мегалітичних пам'яток належать так звані жертovníки. Це плити, що часто супроводжують статуарні пам'ятки, оброблені та без штучної обробки, з чашоподібними заглибленнями, рівчачками або без них, інколи з отворами та обробленою поверхнею. Вперше ця група була виділена Е.Ю.Новицьким як складова частина скульптури Північно-Західного Причорномор'я. На нашу думку, така класифікація невиправдана. Жертovníки мають виразно інше функціональне призначення, інші морфологічні форми, техніку обробки та характер встановлення тощо. Вони пов'язані з деякими скульптурними формами (Відрадне, Константинівка), але використовувались і незалежно від скульптурних пам'яток (Надеждівка, Херсонщина).

Доцільним слід вважати виділення двох груп жертovníків: 1) грубо оброблені плити з чашоподібними заглибленнями та рівчачками (типу Курисово-Петрівське); 2) плити з чашоподібними заглибленнями та рівчачками, що мають у середині отвір для встановлення стели, вогнища тощо (типу Ближне-Бойове). Жертovníки не є скульптурною формою, але інколи виступають

важливим конструктивним та функціональним компонентом культового поховального комплексу.

Найдавнішими скульптурними пам'ятками України слід вважати менгірні форми середньостогівського блоку культур, що в цілому відповідає загальноєвропейській тенденції розвитку кам'яної скульптури (Довжик, Золота Балка, Виноградний, Ключникова). Ці менгірні форми стояли вертикально, мали висоту до 1 м. Щоправда, дані про ступінь обробки і форми цих менгірів невідомі. Для встановлення нижнього хронологічного репера саме серед пам'яток середньостогівського кола культур, на наш погляд, важливим є факт вертикального встановлення менгірів у складі кам'яних закладів (Чаплі) та в кам'яній гробниці (Маріуполь).

Існування традиції спорудження кам'яних статуй з двоетапним (або поліфункціональним) використанням зафіксовано у племен новоданилівської, нижньомихайлівської та давньоямної культур, однак масового поширення ця традиція набуває лише в пам'ятках пізньої ямної культури Правобережжя та Лівобережжя. В цей час виразно окреслюється поліфункціональне використання статуарних пам'яток, виявляється тісний зв'язок з такими мегалітичними пам'ятками, як кромлехи, каїрни, кам'яні скрині.

Початком кульмінаційної фази розвитку традиції виготовлення кам'яних статуй слід вважати другу чверть - середину III тис. до н.е., що пов'язано з пам'ятками ямної культурно-історичної спільності пізнього етапу, а також з кемі-обинською та ранньокатакомбною культурами. У цей період виразними стають локальні особливості виготовлення та оздоблення кам'яних статуй, важливо, що ці особливості мають надкультурний характер. Поряд з розписами та орнаментованими рельєфом а також контррельєфом скульптурними формами продовжують існувати статуарні пам'ятки, виготовлені за архаїчними традиціями складеної скульптури з додатковими конструкціями органічного походження. У поховальних комплексах пізньокатакомб-

ного часу традиція виготовлення кам'яних статуй занепадає, хоча і потрапляє до носіїв катакомбних культур внаслідок процесів акультурації від ямних племен Приазов'я, Поінгулля, Побужжя та Подніпров'я.

Основною особливістю "кемі-обинських" статуарних пам'яток визнавався моно-поліхромний розпис та іконографічні зображення (сюжетні та орнаментальні). Орнаментальні композиції видовбані або виконані червоною вохрою, рідше вуглем або білою крейдою, являють собою інколи килимовий зигзагоподібний орнамент, який невідомий на кераміці кемі-обинської культури, для якої взагалі невластива орнаментальність, а зафіксований на кількох посудинах геометричний візерунок досить одноманітний. Стилістичні особливості орнаменту та "сюжетних сцен" кам'яних ідолів, на нашу думку, свідчать про їх належність до різних культур.

Клас "енеолітичних ідолів" на сучасному етапі вивчення вимагає перегляду щодо їх хронології, яка за аналізом іконографії Керносівського, Федорівського, Верхоріченського та Чобруцького ідолів не сягає глибини раніше кінця другої чверті II тис. до н.е.

Окрему групу найдавніших "кам'яних баб" складають монолітні статуарні пам'ятки, що виготовлені з великих суцільних брил вапняку або пісковика, зрідка граніту, які перекривають поховання маленьких дітей або підлітків. Не може не привернути увагу форма цих "антропоморфних стел", що округлою обробкою зовнішньої поверхні, особливо основи, надзвичайно товстими стінками ставлять під сумнів можливість їх використання у вертикальному положенні (Астаніно, Ілічево, Мефодієвка, Антонівка та інші).

Серед культур епохи пізньої бронзи традиція виготовлення кам'яних статуй зберігається, хоча і у деградаційній формі, у поховальному обряді [30].

Вивчення мегалітичних пам'яток України на етапі їх оформлення у масове археологічне джерело відкриває нові перспективи вивчення таких не висвітлених в українській

праісторії проблем, як найдавніша східноєвропейська поховальна сакральна скульптура, становлення форм і норм найдавнішої елітарної поховальної обрядовості, формування специфічного поховального обряду для дітей, формування образу божества та складання нового пантеону божеств доби палеометалу.

Дослідження мегалітичних пам'яток України має особливе значення у зв'язку з концепцією О.О.Формозова про існування у давнину зон "нечутливих" до мистецтва та образотворчої діяльності, до якої він відносив територію прадавньої України. Незважаючи на

те, що ця концепція зазнала цілком аргументованої критики, вона певною мірою відбивала стан дослідження, а також обсяг введеної у науковий обіг пам'яток, пов'язаних із становленням давніх образотворчих мистецтв та образотворчої діяльності. Продовження публікацій відкритих на території України мегалітичних статуарних пам'яток може повністю спростувати наразі сумнівну концепцію, а також виявити прабатьківщину та шляхи поширення багатьох найдавніших статуарних форм Європи.

1. *Телегін Д.Я., Потехіна І.Д.* Кам'яні боги "мідного віку". - Київ, 1998-46 с; *Телегін Д.Я.* Вартові тисячоліть. - Київ, 1991 - С.8-20.

2. *Скадовський Г.Л.* Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р.Ингулец и началом Днепровского лимана. - Труды УШ Археологического съезда. - М., 1897. - Т. III. - С. 75-160.

3. *Курінний П. П.* Білогрудівські стели // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. - К., 1930. - С. 15-16.

4. *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству // - МИА. - №165. - М., 1969. - С. 169-189.

5. *Телегін Д.Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія - С. 6-12; *Його ж:* Методичні рекомендації по виявленню і обстеженню пам'яток кам'яного віку та епохи міді і бронзи. - К., 1983. - Вип. 4. - С. 19; *Його ж:* Вартові тисячоліть. - К., 1991. - С. 3-29; *Telegin Dmitri].* Uber Kulturelle Kontakte zwischen der Neoeaneolithischen evölkerang des Nord Pontischen Gebretes und der Balkan. - Donauregion // Hhugelbestattung in der Karparten - Donan. - Balakan - zone Warend der aneolithischen periode. - Belgrad, 1987. - S. 37^44.; *Telegin D. Y., Mallory J.P.* The Anthropomorphic stela of the Ukraine the Early Iconography of the Indo - Europeans. The Institute for the Study of Man, Washington, 1994. - P. 211; *Telegin D. Y., Mallory J.P.* Statue - menhirs at the North Pontic Region // Notizien Archeologische Bergomens. - 3. - 1995. - P.319-332;

6. *Щепинськой А.А.* Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. - Советская археология, - 1963, - N 3. - С. 41-61; *Щепинский А.А.* Культуры энеолита и бронзы в Крыму. - Советская археология. - 1977. - N12. - С.11-21.

7. *Лагодовська О. Ф.* Проблеми усатівської культури. - НЗПА - Уфа. - 1943. - 1. - С. 53- 66; /b/c: Розкопки усатівського кургану I; - II. - НЗПА. - К., 1946. 2. - С. 38-54; *Патоква Е.Ф.* Усатовское поселение и могильники. - К., 1979. - С. IS4-190; *Збенови В.Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. - К., 1974. - С. П 5; *Петренко В.Г., Субботин Л.Б.* Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо - Западного Причерноморья. - К., 1986. - С 26-43; Археологія УРСР. - К., 1971. - С. 187,240-259,258-281.

8. *Черняков И. Т., Шмаглий Н. М.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964-1966) // МАСП. - Одесса. 1970. - Вип. - С. 115,58; *Шапошникова О. Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область. - К., 1986. - С. 21-37.; *Новицкий Е.Ю.* Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо - Западном Причерноморье: Автореф. дис.... канд.истор.наук. - Л., 1986. - С.9. *Телегін Д.Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки... - С. 6-12// *Ковчаненко Г. Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А.* Раскопки кургана у с.Ковалевка//Курганы на Южном Буге.-К., 1978.-С.59-71;

9. *Телегін Д.Я.* Енеолітичні стели і пам'ятки... - С. 11-12. *Телегін Д.Я., Потехіна І.Д.* Кам'яні боги "мідного віку". - Київ, 1998. - с.40^46; *Piras A.* Indoeuropeistica e cultura europea V/L'Europa di frnte alfoccidente. Storia e identita di un continente. - 1999. - P.3-6;

10. *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. - К., 1973. - С102-105.

11. Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарфутдинова И. Р. О памятниках эпохи меди - ранней бронзы в бассейне р.Ингул II Древности Поингуля. - Киев, 1974. - С.7-30.
12. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. - С. - 11. Телегин Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки... - С. 8-9; Hausler A. Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordpontischen Raum II Wissenseenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universitat Hal^Wittenberg 15.-1.- P.29-73; Яровой Е.В. Древнейшие монументальные изображения Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства территории Молдавии. - Кишинев, 1989. - С.67; Черняков Й. Т., Шмаглиш Н. М. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964 -1966) // МАСП. - Одесса, 1970. - Вил. 2 - С. 115; Довженко НД. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів// Археологія. -1979. - № 2 - С. 27-55; Самойленко Л.Г. Курганы ямной культуры в бассейне р.Базавлук в Днепровском степном Правобережье// Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. -К.,1988.-С.64-78;
13. Серова Н. А., Яровой Е.В. Курганная группа у с.Красное // Григориопольские курганы. - Кишинев, 1988 - С. 50,54,78-79; рис. 26.
14. Новицкий ЕЮ. Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо - Западном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд.истор.наук. - Л., 1986. - 20 с. ; Яровой Е.В. Древнейшие монументальные изображения Днестровско - Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства территории Молдавии. - Кишинев, 1989. - С. 47-62.
15. Брей У., Трамн Д. Археологический словарь. - М., 1990. - с.97.
16. Whitehouse R. Megaliths of the Central Mediterraanne//The Megalitic Monuments Western Europe.- London. - 1981.-P.42-63; Mallory J.P. In Search of the Indo- Europeans. London,1989,- 111 p.; Gimbutas M. The Civilization of Goddnes.-San Francisco, -1991.- 150 p.; Telegin D. Y., Mallory J.P. The Anthropomorphic stelae of the Ukraine: the Early Iconography of the Indo - Europeans. - The Institute for the Study of Man. - Washington, 1994. - 211 p; Telegin D. Y., Mallory J. P. Statue - menhirs at the North Pontic Region//Notizien Archeologiche Bergomens. -3.-1995. - P. 319-332
17. Landau J. Les representation antropomorphes megalithiques de la region mediterraneene (III - e aulermillenaire). -Paris, 1977. -211 p.; D'Anna A. Les statues -menhirs et steeles antropomorphes du Midi Mediterraaneen. - Paris, 1977. -186 p.
18. Hausler A. Anthropomorphe Stellen des Eneolithikums in nordpontischen Raum //Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universitat Halle - Wittenberg 15.-1.- P.29-73;
19. Anati E. Le statue - steele della Lunigiana.I testimoni deirultima rivoluzione culturale della preistoria.- Milano.-1981.-P.27-29.
20. Тончева Г. Новооткриті антропоморфні плочки краю Езерово.-С. 11-17.
21. Новицкий ЕЮ. Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо - Западном Причерноморье. - С. 15; Гей Е. Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы //Погребальный обряд .Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. - М. - 1999. - С.78-114.; Корневский С. Н. Культ стопы у племен юга Восточной Европы и Предкавказья в эпоху энеолита и бронзы(археологические источники и некоторые вопросы развития древних верований) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. - М. -1999. - С.54 - 78.
22. Довженко НД. О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита-бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. - К., 1984. - С. 58; UJanowHumw OT., Фоменко В.Н., Довженко НД. Ямная культурно-историческая область.-К., 1966.-С.21-37.; Яровой Е.В. Памятники древнейшего искусства территории Молдавии. - Кишинев, 1989. - С. 47; Корневский С. Н. Культ стопы у племен юга Восточной Европы и Предкавказья в эпоху энеолита и бронзы (археологические источники и некоторые вопросы развития древних верований). -С.54-78.
23. Довженко НД. К проблеме реконструкции системы идеологических представлений у племен Степного Причерноморья в эпоху палеометалла //Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. - К., 1989 - С.66-67; Довженко НД. Семантичний аспект дослідження скульптурних пам'яток Надчорноморщини доби енеоліту - бронзи //Наукові Записки. - Том 3 - Історія. - С.25-34.
24. Антонова ЕВ. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. - Москва, 1990. -

С.242-243,245-248; Антее Р. Мифология в древнем Египте // Мифология древнего мира. - М., 1977. - С. 122-160; Гютербок Г. Г. Хеттская мифология//Мифология древнего мира. -М., 1977.-С. 199-232; ДеркБодде. Мифология древнего Китая//Мифология древнего мира. - М., 1977. -С.366-404; Сарияниди В. И. Сиро-хеттские божества в бактрийско-маргианском пантеоне. - Советская археология, - 1989-№4-С. 111-113.

25. Новицкий Е.Ю. Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье: Автореф. дис. канд. истор. наук. -Л., 1986. -С.9.

26. Новицкий Е.Ю. Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы...С. 12

27. Михайлов Б.Д. Курган эпохи бронзы в бассейне р.Молочная // Древности Степного Причерноморья и Крыма.-Запорожье, 1990.-С. 107-113.

28. Mikula Jiri. Dvacetkrat starsi nez Altamira. - Praha, 1963. - S. 17

29. Ляшко СІ Новые материалы о культе быка в эпоху ранней бронзы//Археология. -1987. -58.- С.73-77.

30. Ванчугов В. П., Загинайло А.Г., Кушпир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье.-К., 1991.-С. 43,45. Отрощенко В.В. Окаменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.-К, 1979.-С. 5-18.

Nadiya Dovzhenko

EARLIEST STONE MEGALITHIC IDOLES (UCR. 'KAMYNA BABA"-S) IN UKRAINE AND ETHNOCULTURAL PROBLEMS OF THEIR ANALYSES

The main attention in the article is concentrated at the elucidation of megalithic sculptural monuments at the end of the IV- the middle of the III millenium B.C. in Ukraine. Preliminary analyses of the bural custom proved the role of monumental sculpture as the main ethnocultural indicater.